

Անահիտ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Մարիետա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Շիրակի պետական համալսարան

**ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Սույն հոդվածի շրջանակներում փորձ է արվում սահմանել երկրորդական (ոչ բացարձակ) ժամանակաձևերի ընդհանուր և տարբերակիչ հատկանիշները մայրենիում և անգլերենում: Վերլուծությունը խարսխվում է լեզու-խոսք հակադրամիասնության վրա, զուգադրվող ժամանակաձևերի քննությունը կատարվում է խոսքում: Նման մոտեցումը հնարավոր է դարձնում դուրս բերել քննվող բայաձևերի բնութագրիչ հատկանիշները կենդանի խոսքում, որոշակի լեզվական համատեքստում: Տարբերակվում են բացարձակ և ոչ բացարձակ ժամանակաձևերը հայերենում և նրանց համահարաբերական ձևերը անգլերենում: Վերլուծության տրամաբանականությամբ քննության առարկա են դառնում նաև երկրորդական ժամանակաձևերի կադապրումները և նրանց իմաստագործառական առանձնահատկությունները զուգադրվող լեզուներում:

Բանալի բառեր. բացարձակ և ոչ բացարձակ ժամանակաձևեր, տրամաբանական տարբերակիչ հատկանիշ, համահարաբերական ձևեր

Հայտնի է, որ քերականությունը լեզվական նյութը քննում է խոսքից անկախ, ուստի որևէ լեզվական իրակություն քերականորեն բնութագրվում և արժևորվում է առանց լեզվի բոլոր տարրերի հաշվառման: Այդ բոլորը միասնաբար ներառվում են խոսքային ոլորտում, երբ քերականությունն իրացվում է իր հաղորդակցական գործառությամբ, այսինքն՝ նախադասություն է կազմվում, խոսք (ասույթ) է ստեղծվում: Պ. Պոդոսյանը գրում է. «Ասույթ մի ամբողջական սիստեմ է, որի մեջ միահյուսվում են լեզվական բոլոր միջոցները, որտեղ ամեն մի լեզվական երևույթ պայմանավորվում է այլ երևույթների գոյությամբ և փոխադարձաբար պայմանավորում է նրանց գոյությունը» /Պոդոսյան, 1959: 4/:

Հայտնի է նաև, որ խոսքն ընդհանրական և անհատական է միաժամանակ, հատկապես, եթե դա վերաբերում է գեղարվեստական խոսքին՝ գրականությանը, բանարվեստին:

Ներկա աշխատանքի քննության նյութը՝ բայի երկրորդական վերլուծական ժամանակները, ենթադրում է լեզվական նյութի և դրա խոսքային դրսևորումների առանձնահատկությունների բացահայտում:

Սկսենք հայերենի խոնարհման հարացույցից, քանի որ ցանկացած զուգադրական վերլուծության ժամանակ, անկախ այն բա-

նից, թե լեզվական որ մակարդակում է կատարվում, մայրենին դառնում է վերլուծությունների հիմք:

Հայ քերականություններում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներին անդրադարձել են բայի եղանակի և ժամանակի կարգերը քննելիս՝ հաճախ տալով միայն այդ ժամանակների կառուցվածքային բնութագիրը /Այտընյան, 1987: 94/: Ընդ որում, կառուցվածքը ևս անորոշ է տրվում՝ չտարրորոշելով **եմ** և **լինիմ (լինել)** օժանդակ բայերի դերը, նաև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևի բաղադրիչ համարելով «պիտի կամ պետք է դիմազուրկ բայը» /Պալասանյան, 1870: 73-74/:

Հր. Աճառյանը երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներին անդրադարձել է բարբառների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում, մասնավորապես՝ Կիլիկիայի բարբառին /Աճառյան, 2003: 256-259/: Նա երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները տալիս է ընդհանուր բաղադրյալ ժամանակների հարացույցում, ընդ որում՝ սահմանական, ստորադասական, թեական, պատմողական, որոնք իրենց ձևերի կազմությամբ և իմաստով համապատասխանում են ժամանակակից հայոց լեզվի բայի եղանակներին:

Հր. Աճառյանը քերականական ժամանակային հարաբերություններում ընդունում է հաշվարկման կետի պայմանական բնույթը և, ըստ տարբեր հաշվարկման կետերի հարաբերակցման, տարբերակվում են *գլխավոր* (խոսքի պահին հարաբերող) ժամանակներ և *երկրորդական* (մի ուրիշ գործողությանը հարաբերող ժամանակներ), որ ընդունվեց ժամանակակից լեզվաբանության մեջ՝ միայն *բացարձակ* ու *հարաբերական* վերանվանումներով:

Փորձենք հստակեցնել՝ ինչ է ընկած բացարձակ – հարաբերական ժամանակների տարբերակման հիմքում, և երկրորդ՝ որոնք են վերոնշյալ ժամանակների կառուցվածքաիմաստային տարբերությունները ինչպես հայերենում, այնպես էլ անգլերենում:

Մ.Աբեղյանը բայի կերպերը՝ կատարվող, կատարված և կատարելի, բացատրում է բայի բաղադրյալ ժամանակներով՝ նշելով, որ այդ կառույցում դերբայը ցույց է տալիս կերպը, իսկ բայը՝ ժամանակը /Աբեղյան, 1965: 333/: Լեզվաբանը նշում է նաև, որ «բայի ժամանակների հարաբերականությունը հիմնված է երկու տարբեր գործողությունների միաժամանակ, մեկը մյուսից առաջ կամ հետո լինելու վրա», ուստի անկատար, վաղակատար և ապառնի անցյալները անցյալ կատարյալի նկատմամբ ցույց են տալիս միաժամանակություն, նախաժամանակություն և հետժամանակություն: Ապա գրում է, որ «մեր լեզվի մեջ կան հատուկ հարաբերական ժամանակներ ևս. դրանք երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներն են, որոնք խոնարհվում են **լինիմ** օժանդակ բայով և գլխավոր ժամանակների հետ

հարաբերական գործածություն ունին, բայց միայն իբրև սովորության, կրկնության ու պատմական ժամանակներ» /Աբեդյան, 1965: 569-570/: Այսինքն՝ կատարվող, կատարված, կատարելի կերպերին համապատասխան՝ կազմվում են հարաբերական ժամանակներ:

Քննարկվող ժամանակների մասին խոսելիս՝ կազմությունը նկարագրելուց հետո, Հ. Բարսեղյանը նկատում է, որ «երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներում գործողությունն իր տարբեր վիճակներով արտահայտվում է փոփոխվող դերբայով, իսկ ժամանակակետը և զանազան եղանակային երանգները **լինել** բայի խոնարհված ձևերով» /Բարսեղյան, 1953: 168/: Լեզվաբանը դարձյալ նշում է ժամանակների հարաբերության իրողությունը՝ հատկապես ընդգծելով, որ դրանցով արտահայտվում են «իրենց կատարման ժամանակով՝ խոսքի մոմենտին համաժամանակ (ուրեմն ներկա), նախաժամանակ (ուրեմն անցյալ) և ետժամանակ (ուրեմն ապանի) գործողություններ» /Բարսեղյան, 1953: 169/:

Քննարկվող մոտեցումներում ընդհանուր միտումն այն է, որ ամեն մի գլխավոր ժամանակի համապատասխանում են երկրորդական կամ հարաբերական վերլուծական ձևեր, և որ երկրորդական ժամանակներով խոսքի հեղինակը եղելությունը ներկայացնում է իբրև ոչ հաստատ, ոչ որոշակի իրողություն կամ իրողություն, որին ինքը ականատես չի եղել:

Ինչպիսի՞ն են վերոբերյալ ժամանակների իմաստագործառական առանձնահատկությունները: Այն առավել շատ իմաստավորվում է գլխավոր և երկրորդական եզրույթներում: Որոշ լեզվաբաններ երկրորդականը համարժեքում են հարաբերականին (Մ. Ասատրյան), իսկ որոշ լեզվաբաններ էլ ընդունում են միայն մեկ տարբերակը՝ հարաբերական (Հ. Բարսեղյան) կամ երկրորդական՝ Ա. Մարգարյան: Ի՞նչ են ակնկալում երկրորդական կամ հարաբերական հասկացությունները: Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ «եթե գլխավոր վերլուծական ժամանակների դեպքում բաժանման ելակետը ներկան է (եմ) կամ անցյալը (էի), որոնց նկատմամբ գործողությունը կարող է լինել կատարվող, կատարված և կատարելի (կամ՝ համընկնող, նախորդող և հաջորդող), ապա երկրորդական վերլուծական ձևերի դեպքում բաժանման ելակետը որևէ գլխավոր ժամանակ է, որի նկատմամբ գործողությունը կարող է լինել կատարվող (համընկնող), կատարված (նախորդող) և կատարելի (հաջորդող)» /Ասատրյան, 1983: 305/: Ապա լեզվաբանն անում է մի շատ կարևոր դիտարկում. «Երկրորդական ժամանակային ձևերը գլխավոր ժամանակային ձևերի համեմատ քիչ գործածական են» /Ասատրյան, 1983: 306/:

Մ. Ասատրյանը, անդրադառնալով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներին, նշում է, որ նրանց մի մասը քիչ գործածական է, և ընդգծում է դարձյալ նրանց՝ հարաբերական գործողություն ցույց տալու գաղափարը, ընդ որում «այս հարաբերակցությունը դրսևորվում է գլխավոր ժամանակի և երկրորդական վերլուծական ժամանակներում հանդես եկող **լինել** բայի խոնարհված ձևերի ժամանակային համապատասխա-

նությամբ, ինչպես՝ գնալիս եմ լինում (համընկնող ներկա), գնացած եմ լինում (նախորդող ներկա), գնալու եմ լինում (հաջորդող ներկա) և այլն» /Ասատրյան, 1983: 306/:

Այլ Մարգարյանը նկատում է, որ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, ի տարբերություն գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների, որոնք «ցույց են տալիս որոշակի ներկա կամ անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվող, կատարելի կամ կատարված գործողություն կամ եղելություն, կազմվում են -իս-ով անկատարով, հարակատար, ապառնի դերբայներով և **լինել** օժանդակ բայով՝ ցույց տալով այնպիսի գործողություն, որ հարաբերականորեն է կապվում գլխավոր ժամանակների հետ»: Լեզվաբանն ընդգծում է, որ «հարաբերական գործածությամբ կապվելով գլխավոր ժամանակների հետ՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներն իրենց հերթին կատարվող, կատարված, կատարելի կերպերի համապատասխան տևական-ընթացային գործողություն կամ եղելություն են ցույց տալիս, հմմտ., օրինակ, գնում եմ և գնալիս եմ լինում» /Մարգարյան, 2004: 456-457/։ Լեզվաբանը նույնպես նշում է, որ երեք դերբայները ոչ հավասար չափով ու հաճախականությամբ գործածվող երկրորդական ժամանակներ են կազմում:

Կարծիքները զուգորդելիս, իհարկե, նկատվում են ընդհանրություններ, սակայն նաև տարբերություններ, որոնցից մեզ հետաքրքրող երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների գործածության հաճախականության տարբերությունն է, որի առիթով Մ. Աբեղյանը «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ գրում է, որ «մի քանի ժամանակներ գործածական չեն կամ հազվադեպ են պատահում, ուստի դուրս են ձգված» /Աբեղյան, 1965: 128/։ Կնշանակի՝ այս ժամանակները բնութագրելի են ավելի շատ գործառության կիրառական առումով և այս տեսակետից են հետաքրքիր: Կրկին դիմենք քերականություններում անդրադարձներին. երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները հիմնականում ներկայացված են քերականորեն /ինչպես վկայակոչված է/, քիչ հեղինակներ են բերում բնագրային օրինակներ /ինչպես՝ Մ. Աբեղյան, Հ. Բարսեղյան/, իսկ բերվածներից ակնհայտորեն երևում է, որ սույն ժամանակները հիմնականում բնորոշ են բանավոր խոսքին ու գեղարվեստական գրականությանը և մեծապես օժտված են իմաստային-ոճական արժեքով: Այս մտքի լավագույն վկայությունը վերջիններիս գերակշիռ գործածությունն է հեքիաթի ժանրում: Նշենք, որ հեքիաթների տարածքային տեղաբաշխվածության առումով քննարկվող ժամանակների գործածությունների հաճախականության տարբերություններ չկան, զրեթե նույնն է նաև ժամանակաձևերի կառուցների գործածությունների հաճախականությունը, որից և հետևում է, որ քննարկվող լեզվամիջոցն ընդհանրապես ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ իրողություն է: Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները խոսքն ավելի ամբողջական ու գունեղ, բնական են դարձնում, բանավոր խոսքի նրբերնգներով՝ ավելի հարազատ, այսպես՝

«Թագավորն ասաց.- Որթի՛ք ձեր միջին վեճ կա, **ես հավատում չեմ, որ Հազարան բլույզը դուք բերած ըլիք**, եկեք բլույզը խոսեցրեք, որը որ խոսացրուց՝ նա՛ բերած կըլլի» /Հայ ժող. հեքիաթներ, էջ 39/: Փորձենք փոխարինում կատարել. «Ես չեմ հավատում, որ Հազարան բլույզը դուք եք բերել...»: Սրանով ասույթի բովանդակությունը չփոխվեց: Սակայն միայն այսքանը. անհետացավ այնքան բնական հնչեղությունը, չկան ժողովրդայնությունն ու իմաստային նրբությունները, բներանգը: Այս բոլորն ապահովվում են **բերած ըլիք** /նաև՝ **բերած կըլի**/ պայմանական վաղակատար կամ հարակատար ձևի սահմանական եղանակի վաղակատար ներկայի փոխարեն կիրառությամբ /ոեյատիվ կիրառություն/: Այսպիսի փոխարինումները իմաստային-ոճական նպատակադրում ունեն: Հ. Բարսեղյանը նշում է, որ «ըղձական, պայմանական հարկադրական և հրամայական եղանակները ունեն սահմանական եղանակի գլխավոր ժամանակներին զուգահեռ իրենց երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, որոնցով, ի տարբերություն այդ եղանակների պարզ ժամանակների, դրսևորվում է նաև գործողության կերպը» /Բարսեղյան, 1953: 164/: Այս առանձնահատկությունն է ընկած նշված կառույցների՝ ժողովրդական խոսքում գործածելիության հիմքում: Ժողովուրդն օժտված է լեզվի բնատուր զգացողությամբ: Բերենք օրինակներ. «Ասըմ ա. – Որթի՛, ընդար գնա, որ ընդի իմ ձիու ոտք **դիպած չըլի**» /Հայ ժող. հեքիաթներ, էջ 49/, «Որ իմ հետը ըստեղարանք **էկած ըլեր**՝ հըմի մեր խազընեն ըստուց լիքը կըլեր» /Հայ ժող. հեքիաթներ, էջ 50/: Եթե նշված ժամանակաձևերը գրական նորմային համապատասխան ձևով փոխարինենք, խոսքը կզրկվի կերպին բնորոշ նրբերանգից, որը տվյալ դեպքում ոչ միայն ոճական, այլև բովանդակային նշանակություն ունի: Նույն արժեքն ունեն նաև պայմանականի ժխտական ձևերը, որոնք գլխավոր ժամանակներում կառուցվածքային փոփոխություն են կրում, ինչպես՝ «Տանեմ հորս, ըզդար տեղ էկած չի լի» /Հայ ժող. հեքիաթներ, էջ 49/:

Հայտնի է, որ բարբառները, ազդելով գրական լեզվի զարգացման ընթացքի վրա, իրենք ևս արտասանական ու քերականական առանձնահատկություններով մոտենում են գրական լեզվին, սակայն երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների դերը գերազնահատելի չէ. նրանք անփոխարինելի արժեք ունեն բանավոր խոսքում, գեղարվեստական գրականության մեջ: Մեծ գրողները, որ օժտված են ժողովրդի հոգեբանությունն ու լեզվամտածողությունն զգալու բացառիկ կարողությամբ, իրադրություններ նկարագրելիս, կերպարներ ու պատկերներ կերտելիս, տրամախոսություններ ներկայացնելիս վարպետորեն գործածում են վերևում քննարկվող եղանակների երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները հատկապես խոսքի ճշտությունն ապահովելու համար, թեև տեսական գրականության մեջ /ինչպես նշել ենք/ հիշատակվում է, որ ցույց են տալիս այնպիսի իրողություն, որի մասին խոսվում է ուրիշի ներ-

կայացմամբ, կամ էլ նրա բովանդակությունը կասկածելի է համարվում, և նրա հավաստիությունը խոսողը թողնում է ուրիշներին: Հետևյալ օրինակն այս իմաստով խիստ բնորոշ է. «Եթե քո հայրը և Մերուժան Արծրունին **ճանաչած լինեին** հայի սիրտն ու հոգին, նրանք պետք է ձեռնամուխ չլինեին դեպի եկեղեցին, այն ժամանակ, գուցե, կարող էին նվաճել Հայաստանը» /Րաֆֆի, էջ 48/:

Հաճախ այս ժամանակները փոխարինում են ամենատարբեր կառույցների՝ առաջ մղելով գործողության գաղափարը, որով բնականություն ու կենդանություն, շարժունություն են հաղորդվում խոսքին, այսպես՝ «Հուսի՛կ, եթե սուրհանդակը մյուս անգամ **գալու լինի** տիկնոջ մոտ, դու կարո՞ղ ես այդ իմանալ» /Րաֆֆի, էջ 28/: Կարող էր լինել սուրհանդակի **մյուս գալը/գալու ժամանակը**, սակայն շատ կարևոր առանձնահատկություններ՝ խոսքի բազմազանությունը և դինամիզմը, կկորչեին: Այդպես է նաև հետևյալ դեպքում «- Ինչպե՞ս կարելի էր, որ այդ տան ամենամոտ բարեկամները չգիտենային այդ, և որքան էլ որ ինքը **թաքցնելու լիներ**, վերջապես Սամվելը կասեր նրանց» /Րաֆֆի, էջ 97/. ցանկացած հաջողված փոխարինում անգամ բովանդակային փոփոխություն կառաջացներ: Հետևյալ օրինակում մի փոքր այլ է նրբիմաստը. «Ռշտունիները սաստիկ զայրացած են Մամիկոնյանների դեմ, և որտեղ որ **հանդիպելու լիներ**, անխնա վրեժխնդիր կլիներ» /Րաֆֆի, էջ 232/: Նշված ժամանակաձևը որևէ որոշակի ժամանակի իմաստ չի արտահայտում: Ենթադրելի է, որ պիտի գործածվեր պարզ ըղձական ապառնին /հանդիպեն/. **լինել** բայը ահա այստեղ իրոք ցույց է տալիս անորոշություն, երևույթի ենթադրվող գոյություն: Եղանակային անհրաժեշտ երանգները **լինել** բայի օգնությամբ են ապահովվում:

Հանրահայտ է, որ ըղձական եղանակի բայաձևերով արտահայտվում են և՛ իրագործելի, և՛ անիրագործելի ցանկություններ, ենթադրություններ, կանխատեսումներ և այլն: Դա նշանակում է, որ իրողությունը կարող է ներկայացվել նաև սուբյեկտիվորեն: Ռ. Մկրտչյանն այս առիթով գրում է. «Ահա նման երկակի իրավիճակներ արտահայտելուն նպաստում են ըղձական ու ենթադրական եղանակների կիրառությունները: Վերջին դեպքում գործողության կատարման ցանկությանը զուգահեռ առկա է որոշակի պայմանականություն, որը շատ դեպքերում արտահայտվում է **եթե** շաղկապով սկսվող երկրորդական նախադասությամբ» /Մկրտչյան, 1992: 232/: Ահա բնորոշ օրինակ. «Եթե դու չլինեիր, ես վաղուց **թողած կլինեի** այդ տունը և գնացած կլինեի իմ հայրենիքը» /Րաֆֆի, էջ 113/ կամ՝ «Եթե ցամաքի ճանապարհով **եկած լինեին**, իհարկե **պատահած կլինեին** վրոշիկներին» /Րաֆֆի, էջ 227/:

Ներկայացվող բոլոր կառույցները բացարձակապես խոսքային իրողություններ են, և հավանաբար նման դրսևորումներն են առիթ տվել **գեղարվեստական ժամանակ** եզրավորմանը /Плевина, 1980: 110/.

Իսուելով ժամանակային ձևերի՝ միմյանց փոխարեն կիրառությունների մասին՝ Ռ. Մկրտչյանը նկատում է, որ դրանք «ավելացնում են խոսքի արտահայտչականությունը, հուզականությունը... միաժամանակ ստեղծում են շարադրանքը ստեղծագործաբար հասկանալու հնարավորություն» /Մկրտչյան, 1992: 225/: Բերենք համապատասխան օրինակներ. «Արբակը կիրամայե, որ իմ ախոռատնից քեզ տան այն ձին, որը դու **հավանելու լինես**» /Րաֆֆի, էջ 144/: Բնավ ընկալելի չէ ժամանակային ձևի կազմության քերականական հիմունքը. այստեղ ենթադրելի էր պարզ ժամանակաձևը, որը, սակայն, կկրճատեր խոսքի գեղարվեստական և հեղինակային նպատակադրումը: Իսկ «-Ա՛խ, եթե փոքր-ինչ շուտ **եկած լիներ** Ումիզդուխտը...» /Րաֆֆի, էջ 113/ նախադասության մեջ նշված բայաձևը պարզապես չիրականավցած և անիրականանալի ցանկության արտահայտիչն է, բացարձակապես խոսքային իրողություն է, և ավելի շատ հուզական-զգացմունքային արժեք ունի և ոչ անխուսափելի քերականական ձևի:

Հավանաբար, հետևելով մեր քերականություններում անկատար և համակատար /անկատար II/ դերբայների իմաստային նույնացմանը, Րաֆֆին եզակի դեպքերում անցյալ ապառնին /ըղձական եղանակի/ կազմել է նաև անկատար դերբայով՝ անսովոր երանգ հաղորդելով խոսքին. «Այժմ նրանց քրքրված պատառները, կարծես, լալով **ասում լինեին** միմյանց, եթե մենք էլ ցած թափվեինք, այլևս ինչ կմնա այդ խեղճերի վրա» /Րաֆֆի, էջ 189/:

Բոլորին է հայտնի, որ մեծ է այն գրողը, որը դաս է առնում անսխալական ուսուցչից՝ ժողովրդից: Հայերիս համար այդ ճշմարտությունն այլ կշռույթ ունի, քանի որ հենքում ընկած է ժողովրդի՝ հազարամյակներով բյուրեղացած լեզվամտածողությունը: Հիշենք հայոց խոսքի վարպետի կարծիքը, թե ժողովուրդն է լեզվի ստեղծողը և անսխալ քերականագետը. բոլորս նրանից պիտի սովորենք /Իսահակյան, էջ 47/: Այս տրամաբանությամբ է գնահատելի ազգային բանաստեղծի՝ Թումանյանի անմահությունը: Համեմատենք եկրորդական բաղադրյալ ժամանակների թումանյանական գործածությունները ժողովրդական հեքիաթներից արդեն վկայակոչված օրինակների հետ. «... Քաղաքի թագավորը **մեռած ա ըլնըմ**» /Հայ.ժող.հեք., 1959, էջ 103/ և «Լինում է չի լինում մի վաճառական, տասներկու տարվա **պսակված է լինում**» /Թումանյան, հ. I, էջ 381/: Այս գործածություններով երկու օրինակներում էլ ժամանակաձևը ցույց է տալիս ուրիշի ասածով պատմվող, ոչ ստույգ, ոչ ականատեսի գործողություն, որը խիստ բնորոշ է հեքիաթի ժանրին: Կարելի է բովանդակային նույն նրբերանգն ունեցող բազմաթիվ օրինակներ վկայակոչել Թումանյանի հեքիաթներից և պատմվածքներից, որոնք գեղարվեստական լեզվի բարձրակարգ նմուշներ են. «Հերը անչափ **սիրելիս է լինում** աղջկանը» /Թումանյան, հ. I, էջ 500/, «Մի օր հերը **աշխատելիս է լինում**» /Թումանյան, հ. I, էջ 506/, «... Բենարես

քաղաքում **տիրելիս է լինում** Ուքանա թագավորը» /Թումանյան, հ. I, էջ 333/, «...ընկած է լինում մարդակերի ճանկը» /Թումանյան, հ. I, էջ 357/:

«Նրա հանդեպ, գետի մյուս կողմի բարձրության վրա, երևում էին մի հին քաղաքի ավերակները, որի մասին ավանդությունը ասում էր, թե **շինված է եղել** Սանատրուկ թագավորից» /Թումանյան, հ. I, էջ 85/:
Ավանդություն բառն ինքն էլ ծառայում է իմաստային նրբերանգի արտահայտմանը:

Սահմանական եղանակի երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով, ինչպես նշվել է, արտահայտվում են շարունակական, իբրև սովորություն, կայուն կրկնվող գործողություններ, իսկ այս երևույթը ավելի շատ խոսակցական լեզվին և բարբառներին է բնորոշ, ոչ հաճախակի՝ գրական լեզվի գործառույթներին: Ընդհանրապես «գրական լեզուն, ի տարբերություն բարբառների, երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների գործածությանը քիչ է դիմում»¹, և թերևս դրանով է բացատրվում քննվող ժամանակների որոշ կառույցների անգործածելիությունը: Շարունակական, կրկնվող գործողության իմաստ արտահայտում են սահմանական և՛ ներկա, և՛ անցյալի անկատար, նաև հարակատար կամ վաղակատար, և՛ անցյալի հարակատար կամ վաղակատար ժամանակները, ինչպես՝ «... Ամբողջ օրը ձեռները ծալած, աղջիկ-պարոնների նման տանը **նստած են լինում**» /Թումանյան, հ. II, էջ 382/, «Պղինձն էլ էնպես մաքուր **սրբած էր լինում**, որ ոսկու նման պսպղում էր» /Թումանյան, հ. II, էջ 416/, կամ՝ նույն հեքիաթում. «...Կողքներին պառկած էր լինում իրենց գառը» /Թումանյան, հ. II, էջ 416/, «... էսպես նստած են լինում» /Թումանյան, հ. II, էջ 417/ և այլն:

Այս ժամանակներն իմաստային այլ նրբերանգ ևս ունեն. արտահայտում են գլխավոր ժամանակին հարաբերող այլ որոշակի գործողություն, որին պատմողն ականատես չի եղել: Սրանց գործածությունը պայմանավորված է խոսքի պահանջով, օրինակ՝ «Մի օր հերը **աշխատելիս է լինում**, ծարավում է...» /Թումանյան, հ. II, էջ 506/, կամ՝ «Պալատականներն ու նախարարները, որոնք ամեն օր **խոսելիս են լինում** թագավորի հետ, կարճ ժամանակում ամենքն էլ խլանում են: Եվ բոլոր նոր նախարարների ականջների ետևն **ուռած է լինում**» /Թումանյան, հ. II, էջ 372/ և այլն:

Այս ժամանակների շրջուն շարադասությամբ կիրառությունները հաճախադեպ չեն՝ ի տարբերություն գլխավոր ժամանակների, սակայն խոսքի պահանջից ելնելով՝ գործածվում են, ինչպես՝ «Դու մի՛ ասիլ հարբած հարսանքավորների տարածած լուրը սրանց էլ է **լինում հասած**» /Թումանյան, հ. I, էջ 500/, «Անձանոթը ակամայից կրկնում է նույն բանը . հանկարծ լեզուն բերանից վեր է ընկնում, կտոր-կտոր լինում, ջարդվում, ոնց որ թե կավից **լիներ շինած**» /Թումանյան, հ. II, էջ 378/, կամ՝ «...եթե մթնումը մի երկու քայլ էլ արած լինեին, պետք է անդունդը **լինեին գլորած**» /Թումանյան, հ. II, էջ 416/ և այլն:

ժողովրդական խոսքի կենդանությունը, բնականությունը դրսևորվում են նաև հարադիր բայերի՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով կիրառություններում, ինչպես՝ «Ճամփին մի լճի ափով **անց կենալիս է լինում**» /Թումանյան, հ. II, էջ 510/, նաև՝ «Բայց ծտերը, արտուտները, սարեկներն ու դեղձանիկները շաղ տված կորեկն արդեն վեր քաղած են լինում...» /Թումանյան, հ. II, էջ 333/:

Անգլիական բանասիրության մեջ գլխավոր և երկրորդական ժամանակների տարբերակիչ հատկանիշները գրեթե ոչնչով չեն տարբերակվում հայագիտությունում համահարաբերական ձևերի սահմանազատումից՝ ինչպես նրանց ընդհանուր և տարբերակիչ հատկանիշների սահմանման, այնպես էլ նրանց բնորոշումների հարցում: Անգլերենում ևս առանց էական տարբերության առաջարկվում են գլխավոր – երկրորդական, բացարձակ – ոչ բացարձակ /հարաբերական ժամանակները: Առավելապես հստակորեն որոշարկենք, թե ինչ բնույթ ունի այն հակադրությունը, որի վրա խարսխվում են բացարձակ – հարաբերական ժամանակները: Հենրի Սուիթլո խոսելու պահի հետ, այսինքն՝ ներկայի հետ հարաբերակցող ժամանակները կոչում է գլխավոր: Գլխավոր ժամանակների խմբին է վերագրում ներկա, անցյալ, ապառնի և պերֆեկտ (վաղակատար) ժամանակները: Երկրորդական ժամանակների համար որպես հաշվարկման կետ՝ ծառայում է ոչ թե խոսելու պահը, այլ մի անցյալ կամ ապառնի ժամանակակետ կամ գործողություն: Ուստի և երկրորդական ժամանակը ներփակող նախադասությունը պարտադիր ներփակում է մեկ այլ նախադասություն, որում բայական ստորոգյալով արտահայտված ժամանակը միաժամանակ հաշվարկման կետ է երկրորդական ժամանակի համար: Երկրորդական ժամանակներն են վաղակատար անցյալը (Past Perfect) և ապառնի վաղակատարը (Future Perfect):

Իր բնույթով երկրորդական է նմանապես անցյալի անկատարը (Past Continuous) /Սուիթ, 1931: 97-105/:

Ր. Ջեկոբսը բացարձակ և հարաբերական ժամանակների տարբերակման հիմքում դնում է հաշվարկման կետի բնույթը, որի հարաբերմամբ ժամանակները դասվում են վերոհիշյալ խմբերում: Լեզվաբանը խոսքի ներկա պահը սահմանում է որպես բացարձակ ժամանակի հաշվարկման կետ (absolute time reference), ուստի և այս կետի հետ հարաբերող ժամանակները սահմանվում են բացարձակ (absolute): Անցյալ կամ ապառնի ժամանակային տիրույթի հաշվարկման կետերին (relative time reference) վերաբերող ժամանակները սահմանում է հարաբերական (relative): Որպես բացարձակ ժամանակ Ջեկոբսը բերում է հետևյալ օրինակը. Susan was cleaning her hunting rifle (բացարձակ ժամանակ): Եվ որպես հարաբերական ժամանակի մեկնություն՝ տրվում են այս նախադասությունները.

Maurice **had** already **left** when Sebastian telephoned.(հարաբերական ժամանակ):

The murderer will have been arrested when she arrives next week (հարաբերական ժամանակ):

Վերջին երկու նախադասություններում՝ որպես հաշվարկման կետ, ծառայում են telephoned և arrives բայերը, որոնց հարաբերությամբ had left, will have been arrested բայական ստորոգյալով արտահայտված գործողություններն իրենց բնույթով նախորդող են /Jacobs, 1995/:

Մի փոքր վերապահումով է մոտենում այս խնդրին Մ. Ջուար: Գլխավոր ժամանակների մեջ տարբերում է նշոյթավորված և ոչ նշոյթավորված ժամանակներ: Նշոյթավորվածը համարժեքվում է անցյալի ժամանակներին (past tense), իսկ ոչ նշոյթավորվածը՝ ներկային (non-past)՝ իր եզրույթով՝ ոչ անցյալ: Ինչ վերաբերում է նրանց ուրվագծմանը, ապա անցյալ ժամանակը (նշոյթավորված) համարվում է իրական (actual), մինչդեռ ներկա ժամանակը (ոչ նշոյթավորված) սահմանում է որպես ոչ՝ իրական /Ջուա, 1964: 193-195/: Հաշվարկման կետերի պայմանականությունը ընկած է նաև Մ. Բլոխի բացարձակ և հարաբերական ժամանակների առանձնացման հիմքում: Մ. Բլոխը նախ առանձնացնում է ժամանակի կարգը կերպի կարգից և հետո տալիս նրանց տարբերակումը: Ըստ լեզվաբանի՝ կերպը տալիս է գործողության ներքին ծավալումը (inner character), մինչդեռ ժամանակը տալիս է գործողության արտաքին բնութագիրը (outer character): Մ. Բլոխը տարբերակում է բացարձակ, իր բնութագրմամբ ներկային հարաբերող ժամանակներ (present-oriented) և ներկայի հետ չհարաբերող ժամանակներ՝ ոչ բացարձակ ժամանակներ: Ոչ բացարձակ ժամանակները հարաբերում են կա՛մ որոշակի ժամանակային ցուցիչի, կա՛մ էլ մեկ այլ գործողության (եղելության) նախադրման, հաջորդման և համաժամանակայնության սկզբունքներով: Հեղինակը կատարում է ևս մեկ դիտարկում՝ բացարձակ և ոչ բացարձակ ժամանակների իրացումները տարբեր լեզուներում տարբեր են /Բլոխ, 2000: 138/: Մ. Բլոխը շատ է ծավալվում բացարձակ ժամանակների շուրջ՝ նրանց իմաստագործառական հատկանիշների որոշարկմամբ, և շատ հպանցիկ խոսում է ոչ բացարձակ ժամանակների մասին: Դիտարկված կարծիքները մեզ բերում են այն համոզման, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ավելի ու ավելի գերիշխող է դառնում ժամանակային հարաբերություններում մեկից ավելի հաշվարկման կետերի ընդունման սկզբունքը, և մեր ուսումնասիրության մեջ մենք կհետևենք հենց այդ սկզբունքին: Քերականական ժամանակը բազմաչափ է: Ամեն մի ներկա, անցյալ, ապառնի գործողություն, հարաբերակցելով խոսքի պահի հետ, միաժամանակ դառնում է հաշվարկման կետ գործողությունների մի այլ շղթայի համար: Այսպես՝ անցյալի ոլորտում պայմանականորեն ընդունված որևէ հաշվարկման կետի հարաբերմամբ մի գործողություն կարող է լինել համընթաց, մեկ ուրիշը՝ նախորդող, և երրորդը՝ հաջորդող:

Առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ հայերենի և անգլերենի դիմավոր ձևերը ձեռք են բերում նշված ժամանակակետերի հարաբերմամբ այն-

պիսի տեղայնացում, որն էլ, ըստ էության, հայերենի, անգլերենի խոնարհման հարացուցիչներն են՝ իրենց թվացյալ բազմազանությամբ:

Եվ սա դառնում է ընդհանուր կաղապար լեզուներում ժամանակների հնարավոր թիվը, նրանց հարաբերությունը սահմանելու հարցում:

Օ. Ուայլդի հեքիաթների լեզուն կենդանի է՝ համեմված առօրյա - խոսակցական ոճի գունագեղ տարրերով: Դիտարկված բոլոր հեքիաթներում գերակշռում է անցյալ կատարյալ /Past Indefinite/ ժամանակաձևը, քանի որ այն պատումի հիմնական ժամանակաձևն է անգլերենում: Անցյալ կատարյալի առաջնային իմաստը գործողության ավարտվածությունն է, որոշակիությունը, որով ներկայանում են անցյալի գործողություններ, իրողություններ, և որոնց կարծես ականատես է դառնում ընթերցողը: Տարրալուծվում են սահմանները ներկայի և անցյալի միջև, և լսողը դառնում է անցյալի գործողությունների մասնակից:

And when the moon shone in the sky, the Nightingale flew to the Rose – tree, and sent her breast against the thorn. All night long she sang, with her breast against the thorn and the cold crystal moon leaned down and listened /O.Wilde/.

When the sun set he lay down to sleep on a bed of leaves, and the birds and the animals fled him, because they remembered his cruelty /O.Wilde/.

Երբեմն գրողը իր անմիջական ներկայությունը ընդգծելու համար կարծես թե զրույցի է բռնվում ընթերցողի հետ, և շարադրանքի տրամաբանությամբ գործողությունների միաժամանակությունը կաղապարվում է անցյալի անկատարի /Past Continuous/ ձևերով.

He passed over the Ghetto, and saw the old Jews bargaining with each other and weighing out money in copper scales. The mother was sleeping, she was so tired /O.Wilde/.

Every afternoon as they were coming from school the children used to go and play in the Giant’s garden /O.Wilde/.

Once upon a time two poor Woodcutters were making the way home through a great pine forest. It was winter, and a night of bitter cold /O.Wilde/.

Ընթերցողի հետ առավել մոտ լինելու և տարածաժամանակային դաշտը նեղացնելու համար հեղինակը հազվադեպ է դիմում անցյալ վաղակատարի /Past Perfect/ գործածությանը: Այն հայտնվում է պատումի դաշտում միայն անցյանի մեկ այլ գործողությանը նախորդելու միտումով:

After they had gone, the Swallow felt lonely and began to think of his lady-love /O.Wilde/.

One day the Giant came back. He had been to visit his friend and had stayed with him for seven years /O.Wilde/.

So happy were they, when they came out of the forest they laughed out loud. The Earth seemed to them like a flower of silver. And the moon like a flower of gold. Yet, after that they had laughed they became sad and remembered their poverty and ... /O.Wilde/.

Առավել հետաքրքրական են այն դեպքերը, երբ հեքիաթի պատումը էլ առավել իրական ու պատկերավոր դարձնելու համար անցյալի բայաձևի կողքին նույն համատեքստի շրջանակներում հայտնվում է ներկան իր հավերժ ճշմարտությամբ:

She was one of those Who think that, if you say the same thing over and over a great many times, it becomes true in the end /O.Wilde/.

He told him of the red ibises who stand in long rows on the banks of the Nile, and catch gold- fish; of the Sphinx who is as old as the world itself, and lives in the desert, and knows everything; of the merchants who walk slowly by the side of their camels and carry amber beads in their hands; of the King of the Mountains of the Moon who is as black as ebony, and worships a large crystal; of the great green snake that sleeps in a palm- tree, and has twenty prisms of feed it with honey cakes; and of the pigmies who sail over a big lake on large flat leaves, and are always at war with the butterflies /O.Wilde/.

Եվ, այսպես, հայերենի երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների գործածություններով առաջանում են ժամանակի անընդհատելիության և տարածության անընդգրկելիության զգացողություններ, և ապահովվում է աննախադեպ հուզականություն, որը գեղարվեստական խոսքին առաջադրվող կարևորագույն պահանջ է: Նման արտահայտչականությունը բացակայում է անգլերենի երկրորդային ձևերում:

Հայերենում գերակշռում է ըղձական եղանակը՝ իր խայտաբղետ ժամանակային ձևերի բազմազանությամբ: Մինչդեռ անգլերենում դրանց համահարաբերականները սահմանական եղանակի բայաձևերն են: Առավել հոսանուտ են սահմանները անգլերենի բացարձակ և երկրորդային ձևերի միջև, քանի որ դրանք չունեն հստակ ուրվագծված կիրառության դաշտեր, որն այնքան բնորոշ է հայերենին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբեղյան Մ. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
2. Այտընյան Ա. Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987:
3. Աճառյան Հր. Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, Երևան, 2003:
4. Ասատրյան Մ. Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1983:
5. Բարսեղյան Հ. Խ. Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
6. Թումանյան Հ. Երկեր երկու հատորով, հ. I, Ե., 1955, հ. II, Ե., 1958:
7. Իսահակյան Ավ. Երկերի ժողովածու վեց հատորով, Երևան, 1977:
8. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երևան, 1959:
9. Մարգարյան Ալ. Հայոց լեզվի քերականություն. Ձևաբանություն, Երևան, 2004:
10. Մկրտչյան Ռ. Ժամանակակից հայերենի ձևաբանական ոճաբանություն, Երևան, 1992:

11. Պալասանյան Ստ. Ընդհանուր տեսութիւն արևելյան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870:
12. Պողոսյան Պ. Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Երևան, 1959:
13. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1986:
14. Плевина И. Ф. Стилистический анализ художественного текста. Л., 1980.
15. Blokh M. Y. A Course in Theoretical English Grammar. M., 2000.
16. Jacobs R. A. English Syntax: A Grammar for English Language Professionals. Oxford: Oxford University Press, 1995.
17. Joos M. The English Verb: Form and Meaning. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1964.
18. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical. Oxford: Clarendon Press, 1931.
19. Wilde O. Fairy Tales. M.: Айрис Пресс, 1989.

А. ОГАНЕСЯН, М. ХАЧАТРЯН – *Сопоставительный анализ вторичных временных форм в армянском и английском языках.* – В рамках данной статьи делается попытка выявить алломорфные и изоморфные характеристики вторичных (не абсолютных) временных форм в армянском и английском языках. Анализ основывается на дихотомии «язык-речь»: временные формы в сопоставляемых языках исследуются в определенном лингвистическом контексте. Данный подход дает возможность выявить отличительные характеристики глагольных форм в живой речи. Определяются такие исходные понятия, как грамматическое время, абсолютное время, неабсолютное время и их коррелирующие понятия в английском. Выявляются способы моделирования вторичных форм.

Ключевые слова: абсолютные и неабсолютные временные формы, алломорфные и изоморфные характеристики, коррелирующие формы

A. HOVHANNISYAN, M. KHACHATRYAN – *Non-Absolute Tense Forms: Contrastive Perspective.* – The main aim of the paper is to reveal allomorphic and isomorphic features of non-absolute tense forms in Armenian and English. The analysis is performed on dichotomy *language-speech*: tense forms are studied in a definite context. Such an approach gives an opportunity to outline properties of verbal forms in “lively” speech. Firstly, are defined such concepts as grammatical tense, absolute tense, non-absolute tense and their correlatives in English. Secondly, are distinguished the patterning of non-absolute tense forms and their semantic-functional traits in the languages under study.

Key words: absolute and non-absolute tense forms, typological and differential features, correlative forms